• ЗІБРАННЯ ТВОРІВ •

ДИКТАТОР

РОБЕРТ ГАРРІС

ХАРКІВ
«ФОЛІО»

Nescire autem quid ante quam natus sis acciderit, id est simperesse puerum. Quid enim est aetas hominis, nisi ea memoria rerum veterum cum superiorum aetate contexitur?

Бути необізнаним у тому, що сталося до твого народження, — це означає вічно залишатися дитиною. Бо чого варте людське життя, якщо воно не вплетене в життя наших предків історичними нотатками?

Цицерон. Оратор, 46 р. до Р. Х.

I

Я пригадую сурмління військових рогів Цезаря, що переслідує нас потемнілими полями Лація[1], — їхнє тужливе, жалісне виття, схоже на поклик тварин у шлюбний період. Пам'ятаю, що, коли вони замовкали, було чути лише звук наших підошов, що ковзають крижаною дорогою, та наше вперте часте дихання.

Безсмертним богам було недостатньо, що Цицерону довелося зносити ганьбу від його співгромадян, недостатньо того,

[1] *Лацій* — територія між Етрурією та Кампанією, багатими давньоримськими регіонами. Тибр сполучав Лацій із внутрішніми територіями, а для зовнішньої торгівлі, зокрема із греками, карфагенянами й етрусками використовували Тірренське море.

що посеред ночі його прогнали від вогнищ і вівтарів його родини та предків; недостатньо навіть того, що ми втекли з Рима пішки, що йому довелося озирнутися і побачити свою оселю у вогні. Вони вважали, що всі ці страждання необхідно увінчати ще одним: він був змушений чути, як армія його ворога покидає табір на Марсовому полі.

Незважаючи на те, що він був найстаршим з-поміж нас, Цицерон тримався такого ж швидкого темпу, що й усі ми. Ще нещодавно він тримав життя Цезаря на долоні і міг би розчавити його легко, як яйце. А тепер долі вели цих людей у протилежних напрямках. Поки Цицерон квапився на південь, аби врятуватися від ворогів, зодчий його падіння вирушив на північ, аби прийняти під своє урядування обидві провінції Галлії.

Марк Туллій Цицерон крокував, опустивши голову, не промовляючи ані слова, і я вирішив, що він надто сповнений відчаю, щоб спілкуватися.

Лише на світанку, коли ми дісталися до наших коней у Бовіллах[1] і вже намірилися перейти до другого етапу втечі, як, уже стоячи однією ногою на підніжці екіпажа, він завагався і раптом промовив:

— Чи не вважаєш, що нам варто повернутися назад?

Це запитання мене здивувало.

— Не знаю, — відповів я. — Я про це не думав.

— То подумай тепер і скажи: чому ми втікаємо з Рима?

— Через Клодія та його зграю.

— А чому Клодій такий могутній?

— Тому що він трибун і може ухвалювати закони проти тебе.

— А хто дозволив йому стати трибуном?

Я зволікав.

— Цезар.

— Саме так. Цезар. Можеш припустити, що від'їзд цього чоловіка до Галлії в слушний час був випадковим збігом? Зви-

[1] *Бовілли* — містечко в Лації, на Аппієвій дорозі, за 12 миль від Риму.

чайно, ні! Він чекав, доки його шпигуни повідомлять, що я покинув місто, і лише тоді наказати своїй армії вирушати. Чому? Я завжди вважав, що він просуває Клодія, щоб покарати мене за те, що виступив проти нього. Але, якщо справжньою його метою було вигнати мене з Рима? Який план може забезпечити йому певність, що я пішов ще до того, як піде він?

Мені довелося збагнути логіку того, що він сказав. Я мав би закликати його повернутися назад. Але я був надто виснаженим, аби міркувати логічно. І, чесно кажучи, було щось більше, ніж це. Я надто боявся того, що можуть зробити з нами розбійники Клодія, якби вони спіймали нас при в'їзді до міста.

Тому замість цього я заявив:

— Це гарне запитання, і я не можу вдавати, що маю на нього відповідь. Але чи не здавалося б нерішучістю раптом знову з'явитися після прощання з усіма? У будь-якому разі, Клодій уже спалив ваш будинок, то куди нам повертатися? Хто нас прихистить? Гадаю, розумніше буде триматися свого початкового плану й опинитися якнайдалі від Риму.

Цицерон прихилився головою до стінки екіпажа та заплющив очі. Я був шокований тим, наскільки змарнілий, блідо-сірий він мав вигляд після ночі, проведеної в дорозі. Його волосся та борода не підстригалися кілька тижнів. Він був одягнений у чорну тогу. Хоча йому було лише сорок вісім років, ці публічні ознаки жалоби змусили мого господаря виглядати набагато старшим, немов це був якийсь старець.

Через якийсь час оратор зітхнув.

— Не знаю, Тіроне. Можливо, ти маєш рацію. Я довгий час не спав і надто втомився, щоб думати.

Так ми припустилися фатальної помилки — радше через нерішучість, ніж хибне рішення — і ми продовжили свій шлях на південь упродовж цього дня й наступних дванадцяти днів, аби відійти на якомога безпечнішу відстань між нами та ворогами.

Ми подорожували з мінімальним почтом, аби не привертати зайвої уваги — візник і троє озброєних рабів на конях —

один попереду та двоє позаду. Під нашим сидінням була схована невелика скринька із золотими та срібними монетами, яку Аттік, найдавніший і найближчий приятель Цицерона, поклав нам у мандрівку.

Ми зупинялися лише в обійстях тих людей, кому довіряли, і скрізь не більше, ніж на одну ніч, і трималися подалі від тих місць, в яких могли очікувати на появу Цицерона — наприклад, в його приморській віллі у Формії, де переслідувачі шукали б його насамперед, чи в поселеннях уздовж Неаполітанської затоки, які вже заповнювали власники, котрі щороку виїжджали з Риму в пошуках сонця і теплих джерел. Замість цього ми попрямували якомога швидше до «носка» Італії.

План Цицерона передбачав ніде не затримуватися, поки не дістанемося до Сицилії, і залишатися там, доки політична агітація проти нього в Римі не вщухне.

— Зрештою, юрба колись повернеться проти Клодія, — передбачив він. — Такий мінливий характер юрби. Клодій завжди буде моїм смертельним ворогом, але він не завжди буде трибуном, про це ніколи не варто забувати. За дев'ять місяців термін його повноважень спливе, і тоді ми зможемо повернутися.

Оратор був упевнений у доброзичливому прийомі сицилійців, хоча б завдяки успішному свого часу переслідуванню тиранічного правителя острова, Верреса[1]. Хоча ця блискуча перемога, яка посприяла його політичній кар'єрі, сталася аж дванадцять років тому, а по тому Клодій став магістратом цієї провінції.

Я надіслав наперед листи, повідомляючи в них про намір свого господаря шукати притулку, і коли ми дісталися гавані

[1] *Гай Корнелій Веррес* (бл. 115—43 рр. до Р. Х.) — намісник Сицилії у 73—71 рр. до Р. Х. Цицерон подав на нього позов до суду від імені сицилійських міст 70 року до Р. Х. і так майстерно сформулював обвинувачення, що Веррес був змушений покинути Рим ще на початку процесу і його засудили вже заочно.

в Реґії[1], то орендували невеликий шестивесловий човен, аби переправитися через протоку до Мессіни.

Ми вийшли з гавані ясного холодного зимового ранку в жагучій блакиті — моря і неба: небо було світло-бірюзовим, а море — темно-блакитним; лінія, що розділяла їх, була гостра, як лезо меча. Відстань до Мессіни становила всього три милі, і ми витратили на цей перехід менше ніж годину.

Ми підійшли настільки близько, що могли бачити прибічників Цицерона, які вишикувалися на скелях, аби привітати його. Але між нами та входом до порту стояв військовий корабель під червоно-зеленим прапором намісника Сицилії Ґая Верґілія, і, коли ми підійшли до маяка, корабель знявся з якоря і повільно рушив уперед, нам навперейми.

Верґілій стояв біля поручнів, оточений своїми лікторами[2], і був помітно вражений розхристаним виглядом Цицерона. Він прокричав привітання Цицерону, на яке той доброзичливо відгукнувся. Вони знали один одного по Сенату багато років.

Верґілій поцікавився намірами гостя. Цицерон відповів, що, звичайно, він прагне зійти на берег.

— Я так і чув, — відповів Верґілій. — Але, на жаль, не можу дозволити.

— Чому ж?

— Через новий закон Клодія.

— А що це за новий закон? Їх так багато, що втрачаю їм лік.

Ґай Верґілій звернувся до члена свого почту. Той дістав документ, і перехилився вниз, щоб передати його мені, а я вже передав сувій Цицерону. Досі пам'ятаю, як сувій тріпотів у його руках на легкому вітрі, ніби то була жива істота: це був єдиний звук у тій тиші. Мій господар повільно його про-

[1] *Реґія* — місто на Священній дорозі, зруйноване галлами 390 р. до Р. Х. Після цього воно тричі горіло: 210-го, 148-го і 36-го до Р. Х. Місце перебування Колегії понтифіків у Стародавньому Римі.

[2] *Ліктор* — служитель, який супроводжував вищих цивільних і військових посадових осіб Риму.

читав, а потім передав його мені, не зронивши ані слова. Я теж прочитав:

«Lex Clodia de exilio Ciceronis[1]

Беручи до уваги те, що Марк Туллій Цицерон страчував громадян Риму не вислухавши і не засудивши, з цією метою присвоїв собі повноваження та виступав від імені Сенату, цим встановлюється, що його необхідно утримувати подалі від оселі та води на відстані чотирьохсот миль від Рима; під страхом смерті не пускати його в гавань та не давати йому прихистку; конфіскувати все його майно та маєтки; знести його будинок у Римі і на тому місці звести храм Свободи. А того, хто діятиме, промовлятиме, голосуватиме чи зробить якийсь крок, щоб його повернути, вважатимуть злочинцем, доки ті, кого Цицерон умертвив незаконно, не повернуться до життя».

Мабуть, це був найтяжчий удар для мого господаря. Але він опанував себе, щоб відхилити документ одним помахом руки.

— І коли, — запитав він, — була опублікована ця нісенітниця?

— Мені сказали, що закон повісили у Римі вісім днів тому, а потрапив він у мої руки вчора, — відповів Ґай Верґілій.

— Тоді це ще не закон, і не може бути законом, допоки документ не прочитають утретє. Мій секретар це підтвердить. Тіроне, — звернувся оратор до мене, — скажи наміснику, коли найближчий день ухвалення цього закону.

Я спробував полічити. Перш ніж законопроєкт можна поставити на голосування, його потрібно прочитати на форумі вголос упродовж трьох наступних ринкових днів поспіль. Але я настільки був приголомшений прочитаним, що не міг пригадати, який сьогодні день тижня, не кажучи вже про базарні дні.

— За двадцять днів, починаючи від сьогодні, — припустив я. — Можливо, й навіть за двадцять п'ять?

---

[1] *Lex Clodia de exilio Ciceronis (лат.)* — закон Клодія про вигнання Цицерона.

— Бачите! — вигукнув Цицерон. — У мене є тритижнева відстрочка, навіть якщо цю витівку буде схвалено, хоча я впевнений, що цього не станеться.

Він став на носі човна, розставив ноги, оскільки човен похитувався, і благально розвів руки.

— Прошу, мій любий Верґілію, заради нашої давньої дружби, тепер, коли я вже дістався настільки далеко, хоча б дозволь мені висадитися на землю та провести ніч-другу на березі зі своїми прихильниками.

— Ні, як я вже сказав, шкодую, але не можу ризикувати. Я проконсультувався зі своїми радниками. Вони кажуть, що навіть якщо ти дістанешся до найбільш західної частини острова, Лілібеї[1], ти все одно перебуватимеш у межах трьохсот п'ятдесяти миль від Риму, а тоді Клодій почне переслідувати мене.

Після цих слів Цицерон перестав видаватися доброзичливим.

— Згідно із законом, ти не маєш права перешкоджати подорожі римського громадянина, — холодно промовив він.

— Я маю повне право захищати спокій своєї провінції. А, як відомо, моє слово тут і є закон...

Верґілій вибачився. Наважуся сказати, що він навіть збентежився. Але намісник був невблаганним, і після ще кількох обмінів гнівними фразами не залишалося нічого, крім як розвернутися та направити човен у зворотному шляху до Реґії.

Наш від'їзд здійняв велике збурення на береговій лінії, і я помітив, що Цицерон уперше серйозно збентежився. Гай Верґілій був його товаришем. Якщо так відреагував товариш, то невдовзі вся Італія буде закритою для нього. Повернутися до Рима всупереч закону було надто ризиковано. Оратор покинув його запізно. Крім фізичної небезпеки, якою може обернутися така поїздка, найімовірніше закон схвалять, і тоді ми опинимося в скрутному становищі за чотириста миль від допустимо-

[1] *Лілібея* — тепер це місто Марсал на Сицилії.

го рівня, встановленого цим законом. Щоб опинитися в дозволених межах свого вигнання, Цицерону слід негайно втікати морем.

Очевидно, що до Галлії не варто вирушати — через Цезаря. Тож доведеться вирушити на Схід, можливо, до Греції або до Азії. Але, на жаль, ми опинилися не на тому боці півострова, щоб здійснити втечу підступним зимовим морем. Нам потрібно було перебратися до протилежного берега, до Брундізія на Адріатиці, і знайти достатньо великий корабель, здатний здійснити таке тривале плавання.

Наше скрутне становище було надзвичайно огидним, що, поза сумнівом, входило в наміри Цезаря, покровителя та творця Клодія.

Нам знадобилося два тижні важких подорожей, аби перетнути гори, часто під проливним дощем і переважно поганими дорогами. Кожна миля шляху загрожувала небезпекою засідки, хоча примітивні маленькі містечка, через які ми проходили, були досить гостинними. Ночували ми в задимлених і холодних заїздах, обідали твердим хлібом і тлустим м'ясом, запиваючи їх гидким квасним вином.

Марка Туллія Цицерона охоплювала то лють, то відчай. Тепер він добре розумів, що припустився жахливої помилки, коли покинув Рим. Було божевіллям покинути місто і залишити Клодія поширювати там наклепи про те, що оратор начебто страчував громадян, «не вислухавши і не засудивши», коли насправді кожному з п'ятьох змовників Катіліни дозволили висловитися на свій захист, а їхню страту затвердив увесь Сенат. Тож його втеча була рівнозначною визнанню своєї провини. Йому варто було б підкоритися своїй інтуїції та повернутися, лишень почувши сурмління військових рогів Цезаря, який відбував. Тепер Цицерон уперше збагнув свою помилку. Він аж заридав від того, як через його дурість і боязкість страждатимуть тепер його дружина та діти.

Коли ж він закінчив докоряти собі, то звернув свій гнів на Гортензія та «решту аристократичної банди», яка ніколи не мог-

ла вибачити його за те, що він, попри своє скромне походження, зміг стати консулом та врятував республіку. Вони навмисно підбурювали діяча до втечі, аби знищити його. Не треба було йому забувати слова Сократа, який сказав, що смерть краща за заслання.

Так, він повинен накласти на себе руки, заявив він одного разу і схопив ніж з обіднього столу. Він вб'є себе!

Я на це нічого не сказав, бо не сприйняв цю погрозу серйозно. Адже він не міг бачити чужої крові, не кажучи вже про власну. Все своє життя мій господар намагався уникати військових експедицій, ігор, публічних страт, похорону — всього того, що могло нагадати йому про смерть. Біль лякав його, а смерть жахала (хоча я ніколи не набрався б зухвалості, щоб йому на це вказати), що й стало головною причиною нашої втечі з Риму.

Коли ми нарешті добралися туди, звідки було видно укріплення стіни Брундізія, Цицерон вирішив не ризикувати, входячи в місто. Порт був великим і жвавим, там було стільки чужинців, і була велика ймовірність того, що саме туди він і попрямує. Марк Туллій визнав: ось найкраще місце, щоб його вбити. Тому замість Брундізія ми знайшли притулок неподалік нього на узбережжі, в резиденції давнього приятеля Цицерона, Марка Лінія Флакка. Тієї ночі ми вперше за три тижні спали в пристойних ліжках, а наступного ранку спустилися на узбережжя.

Хвилі тут були бурхливішими, ніж на сицилійському боці. Сердитий вітер невблаганно кидав води Адріатики на скелі та гальку. Цицерон ненавидів морські подорожі навіть у найкращі часи; а ця плавба особливо мала бути підступною. І все ж це був наш єдиний спосіб порятунку. За сто двадцять миль за обрієм лежав берег Іллірика[1]. Флакк, помітивши вираз обличчя гостя, сказав:

[1] *Іллірик* — історична область у північно-західній частині Балканського півострова; префектура в складі Римської імперії.

— Зміцни свій дух, Цицероне, можливо, той законопроєкт ще й не ухвалять, або хтось із трибунів накладе на нього вето. У Римі ж має бути *хтось*, хто готовий заступитися за тебе, хоча б Помпей, чи не так?

Але Цицерон, не відводячи очей від моря, не відповів.

А за кілька днів ми почули, що законопроєкт таки став законом і що Флакка тепер обвинувачують у великому злочині через те, що той прихистив вигнанця у своєму обійсті. Однак він усе рівно намагався переконати нас залишитися. Наполягав, що Клодій *його* не лякає.

Але Цицерон навіть слухати про це не хотів:

— Твоя вірність мене зворушила, мій давній друже, але те чудовисько, тільки-но ухвалили його закон, найімовірніше, відправило команду своїх найманців, аби схопити мене. Гаяти час більше не можна.

Я знайшов торговий корабель у гавані Брундізія, власник якого неабияк потребував грошей, тому був готовий ризикнути задля зимового плавання Адріатикою за шалену плату. І наступного ранку з першими промінняими сонця, коли ще навколо не було ні душі, ми піднялися на борт корабля.

Корабель був іще міцним, мав широкий корпус і команду з близько двадцятьох осіб, яка раніше курсувала торговим шляхом між Італією та Діррахієм. Я не був знавцем у таких речах, але транспорт, на мою думку, видавався достатньо безпечним. Його власник полічив, що переправа триватиме півтора дні, але нам потрібно мерщій відпливати, сказав він, аби скористатися попутним вітром.

Тож поки матроси готували корабель до відпливу, а Флакк чекав на пристані, Цицерон швидко продиктував останнє послання дружині та дітям: *«Це було дивовижне життя, чудова кар'єра — мене перемогло щось хороше, що було в мені, а не погане. Люба моя Теренціє, найвірніша та найкраща із дружин, моя люба донько Туллію та маленький Марку, наша єдина надія, прощавайте!»*

Зміст

Від автора 4

Частина перша 7
Вигнання
58 р. до Р. Х. — 47 р. до Р. Х.

Частина друга 247
Повернення
47 р. до Р. Х. — 43 р. до Р. Х.

Згадані в романі історичні особи 435

Подяки 439